

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ-РУСИ

Том I. Розділ I

Нинішня українська територія і чисельність українського народу, еволюція української народності, фізичні прикмети території і вплив їх на колонізацію, хвилювання колонізації, їх значіння в еволюції українського життя, формованне українського етнічного типу, доля народності.

Сучасний стан українського народу представляється так: Збитою масою (значить – не числячи українських островів поміж чужою людністю) займав він територію, що протягаєть ся більше менше між 45° і 53° географічної ширини і 39° і 62° географічної довжини, окружаючи широким поясом північне побереже Чорного моря. На захід виступає вона гострим клином в гірській системі Карпатів, сягаючи майже Дунайця, правого притока Висли. На півночі границю дає більше менше поріччя Припети, але українська територія виступає на північ по за сю лінію двома виступами, розділеними білоруським клином, а то над Бугом і між Сожею та Десною. На сході займає вона весь басейн Донця, окрім самого низу його, і вривується в поріччя середнього Дону. На полудні сягає чорноморського побережа й вибігає досить далеко на полудневний схід на кавказьким побережу, захоплюючи значні части басейнів Кубани, Куми і Манича, місцями заходячи в гірську область Кавказа і Каспійські степи. За те поріччя нижнього Дона переважно зайняте великоруською кольонізацією, низше Подунаве опанувала кольонізація волоська, а Крим зістаєть ся з етнографічного погляду ще нічим¹⁾. Всеї української території можна лічити тепер більше менше

850 тисяч кв. кілометрів або 15 тис. кв. миль (не рахуючи етнографічних островів) з загальною людністю звиш 40 мільонів.

В політичнім поділі вона належить до трох держав – Росії, Австрії й Угорщини.

В Росії: цілі губернії Харківська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Київська, Волинська і Подільська, части більші або менші губернії: Чернігівської, Курської, Воронізької, Донської, Кубанської, Таврійської, Бесарабської, Люблинської, Городенської, Сідлецької й Минської.

В Австрії – Східня Галичина і підгірський пояс Західньої та північна частина Буковини.

В Угорщині – більші або менш значні частини комітатів Спишського, Шарішського, Землинського, Ужського, Бережського, Мармароського й Угочського.

На сій території українська людність сидить збитою масою, без значнійших чужоплеменних островів серед неї. В західній части чужоплеменні домішки – Поляків, Жидів, Угрів в сумі не переходять за 30%, хоч і тут стрічаються місця з одностайною українською людністю – напр., в гірських частях Галичини і угорської Русі, де навіть офіціальна статистика рахує українську людність на 90%. Досить розмішана українська людність Чорноморя і східніх окраїн, кольонізованих Українцями спільно з Великоросами й иньшими народностями, хоч і тут теж стрічають місця з дуже одностайною людністю, 80–90%¹⁾ навіть по офіціальній статистиці. В центральних же частях українська людність особливо одностайна і вагаєть ся між 60% і 98% навіть по офіціальній переписи. Загалом усього українського народу треба рахувати тепер на сій території коло 33 мільонів (вповні докладно означити цифру неможливо, бо при урядових переписах українська народність обраховуєть ся все більше або менше не корисно для неї)²⁾.

Опанованнем теперішньої території – розселенням на ній розпочинає своє історичне жите український народ. Розселенням на сій території східнословянських племен, його предків, відокремляла ся східнополуднева українська

група від своїх ближших свояків і під впливом території, її фізичних прикмет і культурних впливів, в які вводила вона свою людність, довершується сформованне з цих племен окремої етнографічно-культурної одиниці, яку мислимо собі як український нарід.

З лінгвістичного погляду трактується він як східно-слов'янська галузь індоевропейської мовної родини. Та мовна спільність лише одна сторона його етнографічної фізіономії. Мовна спільність покриває собою той досить різномасний конгломерат, що протягом тисячоліть під рівними впливами – в переважній більшості вповні невідомими нам, формувалася в ту етнічну групу, з якої розвинулася українська народність. Її фізичний тип, мішаний, як і у інших європейських народів, відкриває, або ліпше сказати – натякає на довгий процес метисації, мішання різних рас, котрим був вироблений нинішній етнічний тип. Зовсім виразно відрізняється в ньому тепер тип ясний і темний, а хоч тепер панує тип короткоголового, то у старій археологічній матеріалі, перших віків по розселенню, виступав поруч короткоголового сильно зазначений довгоголовий тип, як побачимо нижче. Уже в моменті розселення українська була продуктом довгого мішання народностей і рас. Спільність культури, а в першій лінії спільність мови, що нащадків різних мас і племен вводила в індоевропейську сім'ю, до певної міри об'єднала їх і звела до одного етнографічного типу ще в індоевропейській, чи в праслов'янській правітчині. Далі відокремлення на новій території і спільне переживання всяких географічних, політичних і культурних впливів, фактів і пригод продовжувало далі цей процес сполучення в однотайну етнічну масу тих різнородних поколінь, тих поодиноких племен, вигладжуючи спільністю матеріального побуту, однотайністю історичного і культурного виховання старі етнічні відміни, будуючи національну однотайність над колишньою антропологічною та етнічною різномасністю.

Дві великі творчі сили в житті кожного народу – народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвитку його. Навіть в пізніших, тим більше – в початкових стадіях народнього життя оба ці елементи являються діяльними творчими силами – територія так само як народність. Не тільки фізичні обставини даної території, а й ті політичні та культурні впливи, відносини сусідства, культурні вклади в землю попередніх насельників і останки їх, що примішують до нової колонізації – все це многоважні сторони, якими територія могутно впливає на дальшу історію народу.

Пригадаймо собі в головних лініях перед усім її фізичні прикмети.

Орографічний скелет її становлять Карпати й ряд височин, що від Карпат тягнуться над Чорним морем до Каспійської низини. На заході вона перетята карпатським луком, вузьким і досить легким до переходу в середині, розвиненим в цілі системи хребтів і височин на західнім і полудневим своїм краю. На полудні до цього луку (до його центральної частини) безпосередньо прилягає тиськодунайська низина. На півночі переходом до припетсько-деснянської низини служать галицько-волинські височини, на сході подільська високорівня, сильно розмита водами, так що подекуди вона має вигляд майже гірський. Ця височина продовжується в східнополудневнім напрямі до Дніпра гранітним хребтом, понижаючись в сім напрямі і перегорожуючи порогами корита Дністра і Дніпра. За Дніпром сей хребет підноситься знову в виді Донецької височини, стрічаючи з полудневим краєм центральної східноєвропейської височини, і потім губиться за Доном в Каспійській низині.

На полудень від цієї гряди, по чорноморському побережжю, а далі на схід (за Дніпром) обіймаючи й сю полудневу височину, стелять ся трав'яні степи – висока рівнина, перерізана річними долинами і ярами («балками»), вкрита грубою верствою гумусу (чорнозему). Сей степовий пояс

служить безпосереднім продовженням середноазійських степів, але стає що раз менше диким в своїй західній частині. Він заходить з Азії в Європу клином: границя його йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи центральне й низше Подоне, низше Подніпрове й Подністрове. Не тільки що до своєї поверхні, але й кліматично він зв'язаний з Азією й стоїть під впливом східних вітрів, тим часом як краї середнього Подніпров'я й Подністров'я стоять уже під впливом західнього клімату.

Північна частина нашої території входить в пояс лісовий, з піскуватим, малородючим ґрунтом. Лінія лісу в головнім і тепер сходиться ся з границями піскуватого поясу; вона йде з північного сходу на полудневий захід, займаючи Подесене, басейни Ірпеня і Тетерева, середні частини Горини і Случи, Побуже та багнисту Припетську низину. Ліс і тепер, незважаючи на довге нищення, займає тут превеликі площі; се краї мало здатні на хліборобську культуру, а здавна багаті на різні лісові промисли.

Середину між лісовим і степовим поясом заповнює край передстеповий, з хвилястою поверхнею, сильно розмитою ріками, з родючим ґрунтом, багатий лісовими зарослями й водою. В центрі протятий він широкою долиною Дністра. Правий беріг Дністра занятий – згірем західньої гряди, лівий згірем центральної височини, що заповнює межиріччя Десни і Дона.

Головні переміни, які зробило в вигляді сього краю протягом віків людське жите – се зменшення лісу. З тим в парі зменшилася ся вохкість ґрунту й змаліли ріки, але се ще в більшій мірі було проявом натуральним, наслідком висихання землі, що йде неустанно, і тільки прискорене було різними проявами людської «культури», в роді інтенсивного вирубування лісу. Протягом ста літ, від часу загального поміру ґрунтів в Росії (в 1774–8 р.) сконстатовано зменшення площі лісів в деяких центральних лісових губерніях на 20 до 30%; анальогічне явище мусіло мати місце і в нашій лісовій поясі. Ще сильніше, розмірне, поменшало лісу від часів людського життя в посереднім поясі,

між степовим і лісовим краєм; навіть історичні звістки з трох–чотирох останніх століть виказують тут велику силу зарослей, тепер уже знищених. Се зменшення ліса впливало на висихання ґрунту і зменшення вод. Останки великих човнів або кораблів в ріжних менших українських річках, тепер уже не плавних, показуть, що вони були далеко багатші водою; де-які річки вже на памяти історії цілком змаліли, от хоч би історична київська Либець. Що до степового пояса – то про нього була велика суперечка, чи він дійсно був завсіди степом, чи не знищило в нім лісу людське жите; але досліди показали, що слідів значнійших лісових просторів тут нема, були тільки поодинокі лісові острови, степовий же чернозем утворив ся з травяних останків.

В заводненню краю важне значінне мають галицько-волинські височини: вони й їх продовження відділяють басейн Дніпра і Зах. Буга від басейнів Дністра і Дунаю (Прута і Серета). Дністер з його нечисленними закрутами і слабо розвиненою системою допливів не мав важного комунікаційного значіння в давнину, як і тепер, особливо в верхній часті, де його ліві притоки близько підходять до систем Сяна, Буга, Припети, Бога; але його праві притоки були важними кольонізаційними дорогами в гірським поясі Карпатським і зв'язували Подністрове безпосередне з Потисем і Подунавем. Велетенська водна система розлягається за те по другім, північно-східнім боці галицько-волинських височин. Головною водяною артерією тут служить Дніпро, що збирає воду з цілої просторони між галицько-волинськими й центральною східноєвропейською височиною і від давна був для неї головною торговельною дорогою. Головні Дніпрові притоки – Припеть і Десна, з рядом менших своїх і Дніпрових (не забудьмо, що в давнину далеко більше їх було здатних до плавання), протинають сю просторонь густою сіттю доріг і зв'язують її з сусідніми річними системами. Система верхнього Дніпра вяжеть ся дуже тісно з системою верхньої Волги, західньої Двини й системою північних озер. Система Припе-

ти – з системою Німана та Західнього Буга і Висли. Система Десни – з системою Оки, середнім Поволжем та верхнім Подонем, а Посеме і середні притоки Дніпра – Ворскла й Самара близько звязані з системою Донця. В результаті маємо велетенську систему доріг, а її головні артерії збирають ся в середнім Подніпровю й його натуральнім центрі – старім Києві, що засів тут від початків людського життя на Дніпрових горбах, збираючи торговельні каравани з усіх головних Дніпрових притоків.

Як побачимо низше, середне Подніпрове з усякою правдоподібністю можна вважати правітчиною нашого народу. З великою словянською міграцією східно-словянські племена, що увійшли в склад нашого народу, опанували майже всю теперішню етнографічну територію. Правда, ся перша кольонізація не вдержалась відразу на своїх займанщинах; значні частини наших країв залюднювали ся вдруге, в третє і в четверте, але все залюднювали ся нашою людністю, або з повною перевагою нашої кольонізації. Є вправді теорія, немовби східна частина сеї кольонізації належала до великоросійської групи, пізнійше виселилась, а її місце зайняла українська колонізація з Волини і Галичини; я буду ще низше говорити про сі здогади, тепер тільки зазначу, що ся теорія не має за собою ніяких реальних доказів, і не в однім розминаєть ся з очевидними фактами. Від часів словянського розселення історія нинішньої української території стає історією українського народу. Страти понесла наша кольонізація головно на заході – на пограниччю з Поляками, Словаками, Уграми і Волохами, на їх користь. Колись вона не обмежала ся там вузьким гірським поясом; на півночі і на полудни території з мішаною людністю простирали ся широко, заходили може і в Семигородську височину і в наддунайські краї (на лівім боці Дунаю). Але протягом віків українська людність відпливала з заходу на схід, ослаблюючи свої західні границі – даючи можливість західнім сусідам розширять ся на її рахунок. За те дещо придбала на сході, – з усякою певністю

можна се сказати за кавказьке побереже і Крим (кольонізація найновіших часів).

Кольонізаційні пертурбації стояли в тісній залежності від фізичних прикмет території, що в сій точці і в иньших мали превеликий вплив на економічну, культурну і політичну історію нашого народу, і на саму етнічну еволюцію його. Тут зберу коротко тільки головні моменти.

На заході карпатський гірський пояс, а на півночі лісовий, з непрохідними нетрами і болотами, обидва мало приступні для живійших зносин, мало ввідні для людського життя, були найбільш консервативними частями, де найбільше заховувало ся і досі заховалось останків колишнього. Вони не грали ніколи особливо визначної ролі в політичній і культурній житю, але мали важне значінне, служачи сховищами, резервоарами, куди збирала ся людність з слабше захищених країв і переховувала ся в небезпечних часах.

Степовий пояс на полудні служив широким шляхом з Азії в Европу, де без кінця товклись різні кочовничі орди в своїм вільнім і невільнім поході зі сходу на захід. Осіла словянська кольонізація тільки часами, уривком опановувала степи і аж до останніх часів (XVIII–XIX в.) не могла міцно присвоїти. Степи отже не мали в сім часі тої важної ролі в культурнім розвою, яку мали перед тим і тепер могли б мати по географічним своїм обставинам – як приморська територія і як вигідний сухопутний міст з передньої Азії до полудневої й західньої Европи; навпаки, вони стали тепер небезпечним, шкідним сусідом і для дальших земель, а часто, завдяки небезпечному сусідству з ними, лежали пустинію і переходові, передстепові простори.

Посередні краї між степом і «лісовою стороною» – галицька площа, полуднева Волинь, середне Подніпрове і Подоне вигодами зносин і всякими господарськими прикметами самою природою були призначені для головної ролі в культурнім і суспільнім розвою нашого народу. Але що ближше сходу, Азії, тим дальше на північ захо-